

Schons ad igl Dicziunari Rumàntsch Grischùn

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch**

Band (Jahr): **9 (1993)**

PDF erstellt am: **21.09.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Schons ad igl Dicziunari Rumàntsch Grischùn

(Referat salvo an caschùn da la tschantada da la
Societad Retorumàntscha digls 10 da zarcladur 1979 an la tgesa
da scola da Donat. Copeia or da la Casa Paterna/La Punt)

Par. tar que tema: SOLÈR, C.: *Romanisch im Schams*.
Hsg. vom Phonogrammarchiv der Universität Zürich, 1991.
- DECURTINS, C.: *Rätoromanische Chrestomathie, Bd. 14*.
OCTOPUS Verlag. Chur 1985 (Reprint).

23. Schons ad igl Dicziunari Rumàntsch Grischùn

I Par antschever

Lubed ad egn miezvashegn da Surmir, c'el sasprovi seglmains da bagliafar qua a Donat agl lungaitg da la teara. An egn idiom ca stat betga tànt dalientsch da quel vedvart igl Piz Curver ad igl Fil da Schmorras. An egn furma rumàntscha, ca bagn c'ella s'oda cler a net tier la grupa digls dialects digl Grischùn damiez, near da la Sutselva, â sieus tient a profil.

Gest que tient propi, quella aitgna calur tgòlda viiou, near lessiou, far udir a vaser. Vus naz frànc d'acord cun me, scha jou tscheartg da far quegl sainza mengia blear burdi scort. Betg an que sen ca jou nass landervei da dar egn survesta da quegl ca fa or igl lungaitg da Schons. Quegl ca leia el cun Surmir d'egn màn, cun la Surselva da l'oter. Quegl ca fa or la tschàntscha tipica da Schons: Svilup digls sùns a tùns, furmas (da la congiugaziùn cunzùnd), igls plets (igl vocabulari). An que gro fussi betg pussevel an egn batarlada sco la mi' da catar egn pesapaja gesta. Probavel fagessi gnir «quels da Clugen», ca muantassan la sien suainter igl giantar ad igl vegn vuclegna.

Oz savainsa parancùnter s'andriescher tier igl beal Pledari sutsilvan da Curo Mani ca earva egn largia fureala agl lungaitg da Schons. Igl angraztgamaint c'igl cumpilader dat agls redactors a concluvraders digl Institut digl Dicziunari Rumàntsch Grischùn pigls survetschs prastos, a cun quei ear a la Societad Retorumàntscha, e egn beal mussamaint pigl panzier a quito ca la Societad ha gieu da vigl annà ear par las regiùns pintgas. Egn mussamaint par igl dar a prender cuntinuo ca e sasvilupo trànter Schons ad igl Dicziunari, a ca jou less an mintga cass sbozar oz mintgatànt cun igl risplei da cotgel.

Fagiagn la tgossa ampo ple semplà! Igl num local an Schons en, seglmains igls ple vigls, nuda da confunder cun oters: Calantgil, Clugen, Donat, Farden, Lon, Maton, Pazen, Reschen, Ziràn. Igl num da famiglia mademameing: Calger, Cantieni, Clopath, Conrad, Fravi, Grischott, Lurintgett, Mani, Martgùn, Michael, Nicca, Schimunnett, Fümberger, Hoessli, Rostetter. Betga d'amblidar igls prenum: Curo, Giallas, Largas, Magnasch, Mattli, Non, Pat, Tani. Quegl e egn cuntrada onomastica ca le betga dubis noua ca's eassan da tgea.

La Muntogna da Schons. Vista da Vargistagn ancûnter Maton e Lon

II Teara da Schons

Rivànd cun igls noss «tgarsdasasez» vulgo autos se da Rania ancùnter Ziràn, a nàn da Ziràn se Donat, vainsa vieu a santieu tge ca que vut gir la «beala Val Schons». Que toc teara banadiu, ca vean ad haver faszino igls viandànts dagitg annà. Quels ca vagnevan se da Clavenna, Camp d'Utschegn (Campodolcino) a Madeschem sur igl Spleia, quels ca vagnevan aint da Runtgaglia, aintasei da las sfunsadas da las Veias Malas. Igl pariel mievel, quella faltareia riainta ca satira davent da Reschen a Pignia sur Donat a la Muntogna - la veadra teara digls Libers - veiasei cùnter igl Bavregn a Narossa, stueva bagn parer ad els sco a nus sco egn paradis. Quegl vala er par quel spazi ple salvadi dad amaduas Fareras a ca sapreschainta sen la spassageada trànter Cresta Farera - La Tscheppa - Calantgil betga mains incantànt a nos îls.

Teara da Schons, teara da la crapa near grepa, sco igl pled «Saxamen» vess da muntar, quei sto easser egn teara ca cunsalva, ca mantigna.

La tgea-crap da Schons, statevla cùnter igl fiac, cugl pierti cun arvieult e bi par saseza egn nudàna da bargiamegnas a da stgearpa casàna. Gl'e par quei nuta da sastupir ca's vagn qua ànc las rischs rumàntschas, igl garantùn rumàntsch sutape. Egn situaztgùn bagn difarainta da la Tumleastga sutora, noua ca igl sgurdegn e avanzo, par betga gir schino.

Zanoua scriva a sutastreha igl docter Cristoffel Simonett quànt reservo a sfidus c'igl pievel da Schons segi a quànt c'el tigni ve digl vigl. Jou zitesch: «Instinctiv - ign safida betg digl tut - saratira nossa raza rumàntscha da quella tudestga, schagea ca quella e agl antier ple sperta a ple iniziativa. Propi «sut tetg» eassan nus me an la nossa valada da Schons, schagea c'ella soda betg tier las loschas digl Girschùn.»

Scha «Quels da Ziràn (ca) van suainter en tgàn par egn crusta pàn», c'en damena fetg ghitis ad interessos, odan sco buns Calvinists ànc suainter tschantaners davent da la reformaziùn igls zens d'ave-mareia, sch'els vardan mintga damàn segl «Sontg Cristoffel grànd a gross, (ca) porta la baselgia sen cadoss» e'gl quegl bagn en tschegn da sen par la tradiztgùn. Frànc â'l ear igl rumàntsch gieu gudogn da quella statevladad. Jou manetg ca que ambiaint vegi gido a salvar igl rumàntsch gitg a lùng an que stadi da natiralezta a da carschùn dad acla c'e podar sieus tratg igl ple tipic gest an Schons. Jou partratg a quegl ca Curo Mani scriva an sieus «Mastral da la gaglegna» noua c'el dissegna igl Non pintg a la si' urdadira da Rumàntsch.

«Ruschanar parolas saveva'l igl Non pintg! Tge beal tarlar, cur ca'l schascheva se la pastgira cun la barb' anzei, fitgeav'igls cumbels ancùnter igl taratsch a batarlava. Nus amblidavan da trer flo. El ruschana tschuncànta geadas ple bagn c'igl surmester da Novagnas – ad oz seiou partge: Igl Non pintg veva ànc egn'olma tras a tras rumàntscha, a sco egn tùn paraint d'egn'otra corda, ascheia feva'l igl tient da la si' vusch tunar que poc rumàntscha ca fova ànc betga sataro alas nossas olmas modernas a pardeartas. Ad igl surmester da Novagnas, lez vev'egn'olma murtudestga, lez saveva bagn quintar, mo betga raquintar, partge tut quegl ca'l saveva, veva'l amprieu or digls cudeschs.»

Da quels Nons pintgs a'gl parguess do fri blears an Schons. Qua mi vean andamaint la figura aschi singulara digl Gieri la Tscheppa, ca Steafan Loringett â salvo a spindro par nus ainten las Annalas. Egna funtàna da badoias sco's tgata darar a ca vean a legrar gianirs a carschis ànc gitg cugl «Prenzi Ludvitg», «Igl bab ca leva maridar la si' feglia», «Giacob a Giasep» ad otras.

Igl Gieri eara pongir me sto or da la valada cun l'exzepziùn digls curs da militer, a tutezna veva'l ainten el igl mund grànd, igl mund digls misteris, da l'olma, egna filosofeia da veta semplà a saragna, mo fundada a sulamada d'egna creta nunbalucànta sco quella digl schocher da vart dretga.

III Mund pintg a grànd an egna

Pigl Sursilvan masàn - podar ear pigl Rumàntscha masàn - schegna la cunaschientscha da Schons cun l'istorgia balurda da quel «C'eara sto dudesch onns a la Scola cantunala» a c'eara alura pardeart avund' ad e gnieu a tgea. Tge truglem!

Near c'el partratga ved la sabaztgeada da Caldar cun igl castlàn da Farden. L'egn u l'oter saragorda forsa ca Schons fageva part da la Leia Grischa. Tutigleple - a quegl fuss betg igl mender -, egn ca prenda na a sùna mintgatànt las canzùns popularas viglias c'igl Tumasch Dolf a nudo a rimno, la «Stiva da filar» c'el a aranscho, las canzùns par chor maschado, las antscheatas digls saltars. Igl cordoli da la canzùn d'amur da Schons po easser sto anzatge sco egn ieli padimànt sen egna veta dira a betga bugneada mengia zùnd da santimaints, stgarsa an plaschers teresters.

Schons e dantànt betg anval egna teara a regiùn sarada, mabagn lujjeada sen egn ischegl da la ple grànda impurtàntza pigl Grischùn, segl vial da nord a miezgi. Igl num d'Andeer ca vess da corispunder

a la staztgùn «Lapidaria» sen la tgarta da Peutinger, mo ear igl Mùnt Utschegl ca de sacunfar cun igl pled celtic u galic «Oukso» ca vut gir tant sco «senzum, sella tschema» gin ca que vial nord/sid sto easser vigl sco pàn a buglia. Igl Spleia ad igl Barnardegn ân natiral aviert la valada, mano naadaint gliud ad influenzas eastras, ân do aintamàn agls da Schons da controlar igl trafi, igl transport da vitgira ad igl marcadies cun Clavenna a cun Liàn. Els ân lubieu da far vanal igls products da la teara, da vender la vascheala da len c'igls zipladers a vaschlers da las Fareras fagevan cun gust ad anschegn. Els ân clamò natier fetg bòld igls surprandiders c'en ieus landervei da sfrutar las minieras da Farera.

Ascheia en cuzladas naadaint bleras guldegnas, a cun ellas egna tschearta bagnstànza, ca's vasagn ànc oz bagn avunda ved la fatscha da vitgs a vischnàncas an Schons. A las veias ân la fegn finala cudiztgieu dad ir an sarvetschs easters. Lura a'gl do suainter igl 1766, suainter la scatscheada digls Grischùns da Vaniescha, l'emigraziùn par propi. An Pologna, an Ungareia, an Russia. Puspe suainter igls 1820, a spezialmeing suainter 1848, l'emigraziùn an America, an Califorgna cunzùnd, noua ca quels da Schons ân giuieu egna impurtànta rola. Jou vez adegna puspe agl «Per mintga Gi» la trupa da zircus a sòlt digl Tumasch Michael, ca gira cun la si' famiglia las tendas rus-sas sainza tearm, egna vera figira d'Iwan Rebroff giu dala Muntogna. Jou litg adigna puspe digls emigrànts da Casti ca tarmetan a tgea loschiras las amprenas «peipas da toback».

Impressiùn â'gl fatg a mei d'andriescher digls blears artetgels digl noss anteriur meritevel suprastànt, digl docter Gieri Ragaz, igl spezialist da quels evenimaints a fatgs, ca Schons vegi betga considero l'emigraziùn sco egna sadeala da rumient par schlijear igls problems sozials. Schons (Andeer) a zùnd scho far egn'uatga avànt ca dar liber curs a l'emigraziùn a mateva ear a disposiziùn egn pitschen tschep da capital da partenza agls emigrànts.

Ascheia eni igls da Schons rastos an egna aviertas a progressivs, mo ear conservativs a reservados. Gest quegl c'igl dovra par rastar fidevels a sasez a par rastar an noss cass Rumàntschs an tains ca samidan.

Or da quella aviertadad vean la cunaschientscha digls lungaitgs sco ella sapalainta an l'anecdota u getga da Casti ca Gieri Ragaz relata. Se Casti eara avànt blears ons egna sera egna famiglia an stiva da buna cuminànza. Qua vean da nadetg egna duneta viglia eastras aint dad esch cun egn hantieri. Mo gl'e betga d'antalir la si' tschàn-tscha. Ign cloma natiers igls vaschegns or da las tschentg near sis tgeas. A mintg'egn da quels saveva dasper igl rumàntsch a taliàn a franzos a tudestg ànc egn oter lungaitg: holandes, ungares, russ. Mo

gl'e sto da far nuta. La veglieta e svanida, laschànt anavos segls leavzs digls poliglots da Casti egn gust fri peter a forz.

IV Tschàntscha a cultivaziùn literara

Igl e bagn da schminar, c'egn pievel sco quel da Schons, c'jou ve ampruvo da caracterisar, vegi ear gieu igl basigns betga me da bagliafar rumàntsch a da cantar par rumàntsch, mobagn ear da duvrar la tschàntscha an la furma scretà. Quegl fuss matem igl mumaint da savundar igl curs ad igl flem digl movimaint a da la dustàntza rumàntsch an Schons. Mo ear par que tgapetel stoïou rujear par Vossa antalgientscha. Jou vint a stuer ir a la scurzanida, scha jou de far egn referat curt a betg egn lunghiras. Oters, sco Steafan Loringett a Curo Mani, ân scret sur da quegl ple manedel.

Igls da Schons, vaschegns a confederos da la Leia Sura, ân sapuso da vigl annà tut natiralmeing segl Lungaitg da la Leia Grischa, sco igl sursilvan da scartira vagneva numno da lezas uras. Els igl ân maschado savund basigns cun quel a tschel pled u locuziùn tipica da Schons. Quegl e sto igl cass tigl Ludivig Molitor, c'eara pardicànt a Ziràn digls 1652. Quegl e sto igl cass ple tard tar igl Mattli Conrad, egna da las parsunalitads zentralas da la schientscha rumàntsch anturn igls 1800. Cun sieus cumarat d'exil ad Innsbruck/Puntina, igl Pader Placi Spescha, â'l fatg igls partratgs igls ple fegns sur digl easser rumàntsch, sur digl prievele da pearder que instrumaint sainza paregl a sur da la relaziùn digl rumàntsch cu gl tudestg.

A Cuirà veïou sen la mesa da lavur egn vocabulari manuscret da Schons digls 1764. El vean or dad egna colecziùn ple grànda da documaints a stampats da Schons ca derivan da Steafan Loringett. Igl e igl ancunaschaint dicziunari rumàntsch-tudestg digl Gieri Nicca da Donat, viavànt pardicànt a Maton a Vargistagn. Cumpilo ad alfabetiso par nez ad avantaig da sieus unfànts corporals a spirituals. Cop-tgieu a Donat digls 1774 da Nicolaus Michel.

Igl sear Jacob Michael qua preschaint a do a nus egna biografeia digl Gieri Nicca. Co el a stuïeu cumbatter par la si' professiùn a tge lavuruna ca'l a fatg veda que dicziunari cun bunameing 7000 plects a locuziùns. A sear Michael gi cun raschùn, c'igl Nicca vegi ear el satanieu partanànt l'ortografeia ve digl lungaitg digls Gabriels.

Igl Gieri Nicca a seas antezessurs pardicànts sella Muntogna da Schons stuevan bagn easser confruntos tut oter ple ferm ca nus oz cun igls fasteys vers a reals digls Gabriels. Jou manetg igl savundànt: Igl on 1619 c'igls ambrugls grischùns navan anaint, igl on c'igls Lum-

neziàns gritantos suainter la dartgira da Tusàn dulzavan las bandieras, fui igl Steafan Gabriel an Schons. Ad el tgata refugi se Lon tar igl Israel Jenatsch, igl bab da Gieri Genatsch, da que tains pardicànt se Lon. Quei tûna sco egn a sequenza or digl Veader Testamaint. Da vart dretga da la tarmegna da la baselgia da Lon mussan igls numns digl Steafan, da la si' dunna Mareia a digls fegls Luzi, Martin a Fortunat tge leav c'igls «Errantes pro Christo» ân gieu an la persecuziùn a travaglia catànt se Lon egn cunseas da meter giou lur tgieus. Gl'e bunameing simtomatic ca Schons dat albiert a varsaquànts digls grànds da la tradiztgùn literara viglia sursilvana, umens alura scodangir ànc sen veia cun lur prestaztgùn.

Igl Gieri Nicca, par turnar anavos agl partratg da partenza, e anzaco sco egn Mattli Conrad prefiguro. Ad ascheia pressapoc va'gl anavànt. Mo igl vean la purgegna cun l'amprema measadad digl schenevavel tschantaner. Igl desinteress a tgal pigl rumàntsch an general ca's cunaschagn. El a promovieu la renaschientscha betg igl davos cun la Societad Retorumàntscha a ple tard cun las lavurs ved la Crestomazeia digl Caspar Decurtins. Ear scha Decurtins â gieu cun la Societad Retorumàntscha, seglmains suainter igl tains da la Scola cantunala a suainter las amprovas falidas da Bühler d'unifitgear igl rumàntsch, egn a relaziùn ple tgientsch tandida a ple tard desinteressada, fuss la Crestomazeia tutegna strusch d'antalir sainza l'ovra da piunier da la Societad Retorumàntscha.

Igls marets digl Liùn da Trun par Schons en tutegna grànds avùnda. El a do igl stosch a stumpel agl Steafan Loringett ad agl Tumasch Dolf digls 1913 se da Friburg:

«Ei gl'ei la davosa ura per rimnar quei custeivel scazi della tradiziun populara. La scola, la caserna, las gasettas, ils jasters, tut seunescha per destruir igl agien e national e cun il lungatg mumma satrar la meglera part della individualitad ràtica. Quei ch'Els rimnen oz ei mantaniu per adina e gl'auter svanescha per adina.»

E ple tard scriva el da taner tgòld igl Gieri la Tscheppa:

«Els scrivien si tut Lur expensas à Farrera, tgei Els han dau ora e fan il plischer de pagar al Gieri et auters, che raquentan, mintga gada in glas vin. Quei ei mo in'enzenna de renconuschientscha e negin pagamen.»

Decurtins spitgeva cun raschùn blear da la Val Schons:

«Ei schai en las casas de Schoms, els sur combras e giu els tschalers, en veglias trucas e chistas eunc bein enqual manuscript romontsch. Era gie la Val Schoms per la Surselva e Sutselva quei che l'Engiadina bassa era per l'Engiadina, la representanta dezidida dil stregn spert calvinist.»

Loringett a Dolf ân rimno par nuda vagnir anfis. Igl Caspar Decurtins e mort mengia bòld. La Tradiztgùn populara da Schons a stueu spitgear antoca igls 1930 ca'l'e vagnida publitgeada an las Annalas.

Danunder savevel igl Caspar Decurtins c'igl scheschi aschi bleair ainten las tgeas da Schons? Nign dubi, or da las Annalas da la Societad Retorumàntscha.

La Societad Retorumàntscha e adegna stada, davent da la si' davosa fundaztgùn, anzatge sco egn nudàna, egn Arca da la Leia, egn petga d'orientaztgùn. A sieus organ, las Annalas, en stadas igl ple fidevel cumpogn da vieadi ad archiv digl movimaint da Schons.

Qua antschevel igl Hartmann Caviezel avànt igls 1900 ad edir manuscrets da canzùns ad oters, mur blears or da Schons ad or da tgeas da Donat. Savundan igls apels da Giachen Conrad c'ân mano a la Leia Rumàntscha ad agl agid adegna ple grànd agls da Schons digls oters antschieus rumàntschs. La publicaztgùn digls tschantamaints da Schons antras Conrad, la Tradiztgùn populara da Schons ca's vagn numno, l'activitad literara cun Tumasch Dolf (Sco gl'e ia cugl mastral Giallas 1916), Schamun Mani, Curo Mani, Gion Mani, Tani Dolf. Parfign agl «Memorandum davart la crisa linguistica an Sutselva» digl docter Gangale, ân las Annalas do canorta. A quella scartira programatica c'â antruvido egn movimaint nov, discutabel a discutito an Sutselva. Frànc e'gl betg igl liac da valetar las ideias ad igls sforzs digl docter Gangale barmier. Mo dasper varts positivas stoni bagn gir or da la retrospectiva c'igl movimaint vegi betga tanieu tut quei c'ign spitgeva dad el. Forsa â igl miedi da lungaitgs easter tutegna sutvaleto la carschientscha historica d'egn lungaitg, a cun ler isolar igl malzàn â'l el qua a là podar anzi promovieu la malzogna ampe d'igl stgampar.

La Pünt integrada igls davos ons an la Casa Paterna, duas tezas an egn organ cuminevel, redigidas amaduas da «Schonsers» pudess easser egn indezi par la veia gesta a raschunevla: quella digl vigl Schons, cunztgaint da sasez mo aviert a las regiùns vaschegnas.

Nus oters savagn me gidar. An tge direcziùn c'igl â a de ir, san da gir me igls da Schons sezs. Igl miglier e'gl da taner cugls plets digl amitg barmier, digl Steafan Loringett, c'â me pears la sprànza a creta agl sen da nossas staintas:

Jou cre betg
ca vegi d'amparar
suainter que partge
ca vean cumando
da davains or!
Da surangiou!
Ca jou sto semplameing far,
segi par ambiztgùn,
segi par careztga,
par raspunsablidad.
Tge se jou partge.
Mo jou se ca sto ir
quella veia gi pargi
toc'igl davos!

Scha lagn ear nus dar oz stadieus a la beala Val Schons cun que
giavisch a cun quella parschuasiùn!